

Алымбаева Н.

РОССИЯ МЕНЕН БОРБОРДУК АЗИЯНЫН ОРТОСУНДАГЫ ДИПЛОМАТИЯЛЫК МАМИЛЕЛЕРДИН КАЛЫПТАНЫШЫНЫН БАШАТЫ

Алымбаева Н.

ИСТОКИ ФОРМИРОВАНИЯ ДИПЛОМАТИЧЕСКИХ ОТНОШЕНИЙ МЕЖДУ РОССИЕЙ И ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИЕЙ

N. Alymbaeva

THE SOURCES OF FORMATION THE DIPLOMATIC RELATIONS BETWEEN RUSSIA AND THE CENTRAL ASIA

УДК: 327.1

Макалада Борбордук Азия менен Россия мамлекетинин ортосундагы дипломатиялык мамилелердин тарыхы изилденет. Петр I доорунан баштап XIX к. экинчи жарымына чейинки геосаясий мамилелердин өнүгүш тарыхына талдоо жүргүзүлөт.

Негизги сөздөр: *геосаясий мамиле, Чыгышка карай илгерилөө, атаандаштык, дипломатия, табигый чектер, соода байланыштар.*

В статье рассматриваются дипломатические отношения между Россией и Центральной Азией. Анализируется история развитие геополитических отношений эпохи Петра I до второй половины XIX в.

Ключевые слова: *геополитические отношения, продвижение на Восток, соперничество, дипломатия, естественные границы, торговые отношения.*

The paper considers the diplomatic relations between Russia and Central Asia. The history of the development of geopolitical relations of Peter I era till the second half of XIX century has been analyzed.

Key words: *geopolitical relations, progression to the East, rivalry, diplomacy, natural boundaries, trade relations.*

XXI кылымдын башындагы Россиянын тышкы саясатынын батыш багытынан Евроазиялык багытты карай көздөй өзгөрүшү бүгүнкү Борбордук Азия мамлекеттеринин тышкы саясаттагы ролу, орду жана эки региондун ортосундагы жаралган тарыхый байланыштарды иликтөө актуалдуу маселелердин бири экендигин талашсыз. Борбордук Азия менен Россиянын ортосундагы дипломатиялык, соода байланыштардын тарыхы тереңде. Мухтар Бэкердин пикири боюнча орус княздыктары менен Борбордук Азия хандыктарынын ортосундагы соода байланыштар IX кылымдан башталган. XV-XVI кк. тарта соода-алмашуу мамилелер тереңдеп, эки тараптуу элчилик өнүгө баштаган, эки региондун көп кылымдык тарыхый байланыштарынын мүнөзү саясий кырдаалга жарша өзгөрүп турган. Алсак, XVIII кылымдын экинчи жарымында Россия империясы Урал, Кавказ, Сибирь аймактарында жашаган мусулман элдери менен мамиле түзүп, дипломатиялык тажрыйбага ээ болгон эле. Ал эми Борбордук Азия элдери туурасында тарыхый маалыматтардын дипломатиялык байланыштардын сейрек болгондугунан улам,

чыгыш өлкөлөрү туурасындагы маалыматтар бүдөмүк бойдон калып келген. Борбордук Азия аймагындагы мамлекеттер менен дипломатиялык байланыштардын начар өнүккөндүгүнүн бир канча себептерин атоого болот. Алардын катарына, соода байланыш жолдорунун начар өнүгүшү, географиялык түшүнүктөрдүн жоктугу жана Борбордук Азиядагы хандыктардын саясий, социалдык-экономикалык абалы ж.б. себептерди кошууга болот. Эң башкысы Россия империясынын чыгышка карай умтулуусунун бышып жетилбегендигин атоого болор эле.

Ал эми, Петр I доорунан баштап Россия империясынын Борбордук Азияга карата багытталган геосаясий кызыкчылыгынын жаңы этабы башталган. Петр I тушунда чыгышка карай умтулуу империянын стратегиялык пландарына айланып, чыгышты изилдөө, дипломатиялык мамилелерди өркүндөтүү, империянын тышкы саясатынын актуалдуу маселелердин бири катары карала баштаган. Россиянын тышкы саясатынын негизги багыты деңизге чыгуу жана кеңири деңиз соода жолдоруна ээ болуу реферматор Петр I негизги максаттарынын бири болгону белгилүү. Петр I доорунан баштап гана Россия мамлекети өзүнүн Чыгышка карай умтулуу стратегиялык тышкы саясатын күчөтүп, натыйжада Борбордук Азия аймагын илимий жана практикалык максатта системалуу түрдө изилдөө иштерин жүргүзө баштайт. Чыгышты изилдөө эң оболу бул аймактагы элдин тилин, тарыхын ички жана тышкы абалы менен таанышуу зарылдыгын жараткан. Чыгыш маселесин тереңдеп билүү максатында Россиянын Москва, Петербург, Казань, Университеттеринде «чыгыш таануу» кафедралары ачылып, келечекте чыгыштаануучу адистерди даярдоо иштери жандана баштайт. Мындан тышкары Россиянын аскер окуу жайларында аскер-адистери даярдала баштаган. Ошону менен катар Россия империясы менен Борбордук Азиянын ортосундагы дипломатиялык мамилелердин өнүгүшүнө экспедициялар, аскердик жана дипломатиялык миссиялар негизги ролду ойношкон. Борбордук Азияга жиберилген дипломатиялык миссиялардын негизги максаты бул аймактагы хандыктардын географиялык, топографиялык карта-

сын түшүрүү, саясий-экономикалык түзүлүшүн иликтөө менен чыгышка карай багытталган геосаясаттын ыңгайлуу жол табуу болгон.

1714-жылдан баштап Петр I өкмөтү Сибирь жана Урал тараптан алтындын жана күмүштүн кен байлыктарын изилдөөгө катуу аракет жасай баштаган. Ошол эле, Россиянын Борбордук Азиядагы тышкы саясатынын негизги максаттарынын бири Индия менен соода мамилелерди жандандыруу үчүн Каспий жана Аму-Дарья деңиздери аркылуу Индияга жол ачуу болгон. Петр I Борбордук Азия аркылуу Индия менен соода мамилени өнүктүрүү үчүн Хивага кирүүгө аракет жасаган [1, с. 11] - деген да пикирлер айтылып жүрөт. Бирок бул туурасында далилдүү материалдарды табууга болбойт. Иш жүзүндө Каспий деңизи аркылуу Борбордук Азияга жол ачуу реалдуу саясат эмес экендиги 1717-жылдагы А. Бекович-Черкасскийдин саякатынан кийин дайын боло баштаган. 1722-жылы Петр I Борбордук Азияга карай багытталган геосаясий умтулуунун «Түндүк» багыты туура экендигин белгилеп, Борбордук Азия регионун территориялык жактан каратып алуу саясатын баштаган. Бирок, Петр I бул концепциясын ал өлгөн соң анын мураскорлору тарабынан гана ишке ашырылган. Тарыхта Борбордук Азиянын Россияга кошулуу процесси казактардын кичи жүзүнүн ханы Абул-хаирдин император Анна Ионознага кайрылуусунан башталат.

XVIII кылымдан тарта эки региондун ортосундагы элчилик миссиялар регулярдуу мүнөзгө айлана баштаганын байкоого болот [2, с. 32]. Россия мамлекетини тарабынан Борбордук Азияга карата багытталган элчилик миссияларынын айрымдарына токтолуп өтөлү. Борбордук Азия туурасындагы маалыматтардын жетишсиздигин Петр I тарабынан «Беневендин элчилигинин инструкциясынан» байкоого болот. Анда, Бухара хандыгы туурасында маалыматтардын жетишсиздиги, хандыктагы сооданын абалы Россиянын тышкы саясатынын негизги максаттарынын бири экендиги билгиленет. 1721-1725-жылдары Ф.Беневендин Бухара хандыгына жасаган элчилик миссиясынын натыйжасында, хандыктын ички абалы, соода тармагы, коңшулаш мамлекеттер менен болгон байланыштар туурасында маалыматтар белгилүү болгон. Белгилей кетчү нерсе, кезегинде В. Татищев Астрахань губернатору катары (1741-1745) Бухара, Хива хандыктарынын экономикалык абалы, шаар турмушу, саясий абалын билүү маселесин көтөргөн [3]. Үч хандыктын аймагына бир катар дипломатиялык миссиялар, саякатчылар келгендигин тарых барактары тастыктап турат.

Орус-Хива мамилелерин чагылдырылган авторлордун катарына Г.Данилевскийдин «Описание Бухарского ханства» [4] аттуу эмгегин кошууга болот. 1842-жылы Хива хандыгына дипломатиялык миссия менен келген Г.Данилевский Хива хандыгынын топографиялык, этнографиялык өзгөчөлүктөрү, дини,

калктын курамы, айыл-чарбасы, өнөр-жайдын абалы, соода мамилеси туурасында жазып кеткен. Россия мамлекети менен Борбордук Азия хандыктарынын ортосундагы тышкы мамилелерди изилдөөдө Н.Ханыковдун [5] ролу чоң экендигин белгилеп кетүү абзел. Автордун аталган эмгегинде Бухара хандыгынын административтик түзүлүшү, ички тышкы соодасы, финансы маселеси, шаарлары туурасындагы материалдар кызыгууну жаратат.

Борбордук Азияга жасаган саякатчылардын катарына Ост-Инд компаниясынын офицери Александр Борнстун билдирүүсү маанилүү ролду ойнойт. А. Борнстун үч томдук эмгеги Лондондо, андан соң Россияда жарык көргөн [6, с. 56]. Эмгекте Бухара хандыгынын Европа менен Азиянын ортосунда ойногон транзиттик соода жол экендигине маани берген. Англо-орус атаандаштык маселесине токтолгон А. Борнс эки өлкөнүн ортосундагы соода маселесиндеги айрым жагдайларга токтолуп кеткен. Анткени орус товарларына атаандаш болгон англиялык товарлар, алдыдагы конкуренцияны жеңүү максатында хандыктын базарларында өз наркынан арзан баада сатыла баштаган. А. Борнс Борбордук Азияны чалгындоо максатында келгендиктен, эмгегинде Борбордук Азиянын географиялык абалы, өзгөчө Гиссар өрөөнү жана Бадахшан жөнүндө маалыматтарды кеңири алууга болот. Мындан сырткары автордун эмгегинен Бухара хандыгынын мамлекеттик түзүлүшү, армиясы, дыйканчылыгы, кол өнөрчүлүгү ж.б. маселелер сүрөттөлөт.

Россия мамлекети менен Кокон хандыгынын ортосундагы дипломатиялык мамилелер да XVIII кылымдын экинчи жарымынан тарта активтүү өнүгө баштаган. Хандыктын ички турмушу туурасында Бухара жана Кокон хандыктарына келген орус саякатчысы Ф.С. Ефремовдун эмгегинен маалымат алууга болот. Ал, 1774-жылы казактар тарабынан колго түшүрүлүп, андан соң Бухаралыктарга кызмат өтөөгө аргасыз болгон. Тогуз жылга жакын хан ордосунда кызмат өтөгөн Ф.С. Ефремов хандыктын саясий турмушу, өнөр-жайы, маданияты, калкы туурасында кеңири маалыматтарды жазып калтырган. Ф. Ефремовдун эмгеги өз учурунда ар кайсыл аталышта үч ирет 1786, 1794, 1811-жылдары басылган. Автордун эмгегинен Кокон хандыгынын саясий турмушу гана эмес, өзгөчө Фергана өрөөнүндө жашаган кыргыздар туурасында маалымат алууга болот. Маселен, Ош шаарында болгон Ф. Ефремов «Оштон Кашкарга чейин атчан үч күндүк жол, Ош менен Кашкардын ортосунда кыргыздар жашайт [7, с. 58] - деп билдирген. Ф. Ефремовдон кийинки Кокон хандыгынын аймагына келген саякатчылардын бири Ф. Назаров болгон. 1813-жылы Батыш-Сибирь генерал-губернатору Т.И. Розенбахтын тапшырмасы менен Петропавловскийден Кокон хандыгына саякат жасаган. Саякатчы хандыктын ички турмушуна көбүрөөк көңүл бөлүп, өзгөчө кылмыш, жазалоо

процессине токтолуп өткөн. Алсак, «кокондуктар күнөөлүнү кагазы жок эле, ант берүү жолу менен жазалашат» [8, с. 32] – деп билдирет. Кокон хандыгы туурасында Ф.Назаровдун саякатынан 16 жыл өткөндө келген Н.И. Потаниндин эскерүүсүндө эскерилет.

Хандыктын аймагына 1829-1830-жылдары саякат жасаган Н.И. Потанин да өз эскерүүсүндө хандыктын салык, башкаруу, сот системасына кеңири көңүл бурган. Алсак, автор: «сот иштери кагаз жүзүндө эмес, хандын буйругу боюнча аткарылат, эч кандай сотсуз эле кылмышына жараша кызматынан четтетилип же болбосо, өлүм жазасына буйрук кылынат» [9, с. 45] – деп билдирет. Ал эми, Бухара хандыгы туурасындагы маалыматтарды Е.Мейендорфтун эмгегинен алууга болот. Е. Мейендорф 1826-жылы Бухара хандыгына жасаган А. Негри экспедициясынын мүчөсү катары келип, Парижде француз тилинде «Путешествия из Оренбурга в Бухару» [10] – аттуу китебин жарыялаган. Бул эмгекте Россия менен Бухаранын дипломатиялык байланышы туурасындагы материалдар жана Россиянын Европа жана Чыгышка карата жасаган саясатынын айырмасы жөнүндөгү ойлору кызыгууну жаратат. Мындан сырткары Е.Мейендорф эмгегинде хандыктын ички жана тышкы соода мамилелерине, кол өнөрчүлүгүнө, кеңири токтолуп өткөн. Автор өзгөчө хандыктын саясий түзүлүшү туурасында кызыктуу маалымат жазып калтырган. Е.Мейендорфтун эмгеги Бухара хандыгынын социалдык-экономикалык, саясий абалын чагылдырган биринчи эмгек болуп саналат. *Белгилей кетчү нерсе, Борбордук Азияга карата орус элчилигинин, дипломатиялык миссиялары XIX кылымдын 30-40-жылдар аралыгында өсө баштаган. Алсак, Кокон, Хива, Букара хандыктарынын социалдык-экономикалык абалы туурасындагы маалыматтарды П.И. Демозон, П. Савелов, И.В. Виткевич, А. Шепелев, С. Журавский, Н. Веселовский ж.б. эмгектеринен табууга болот. Бул авторлордун эмгектеринде конкреттүү фактылар келтирилип, соода, дипломатиялык байланыштардын жаралышы, өнүгүшүнө кеңири токтолуп кетишкен.*

XIX кылымдын экинчи жарымынан тартып, Россия Борбордук Азияга саясий, экономикалык чалгынчылырды жөнөтө баштаган. 1858-жылы Ортоңку Чыгышка үч миссия жөнөткөн: Чыгыш Иранга Н.В. Ханыковдун жетекчилиги алдында, Хива, Бухарага Н.П. Игнатъевдин дипломатиялык элчилиги, Кашкарга Ч.Ч. Валихановдун соода миссиясы [11, с. 282]. Үч миссиянын негизги милдети – Ортоңку чыгыш өлкөлөрүнүн саясий, экономикалык абалын жакындан таанышуу болгон. Аталган үч миссияга Азиат департаментинин башчысы Е.П. Ковалевский жетечилик кылган.

Евразия континентиндеги геосаясий кырдаал XVIII кылымдын экинчи жарымы - XIX кылымдын башында англо-орустук атандашуу факторунун күчөшү менен байланыштуу болгону белгилүү. Бул доор-

до Борбордук Азия Анлия менен Россиянын ортосундагы геосаясий атаандаштыктын майданына айлана баштаган. В.В. Дубовский белгилегендей Борбордук Азия «Россия жана Британдык Индия, Англия товарларын сатуучу рыноктун буфердик зонасы катары карала баштаган» [12, с. 27]. Натыйжада, XIX кылымдын 40-жылдарынан тарта Россиянын Түштүк-Чыгыш багытындагы тышкы саясатында Борбордук Азия региону территориялык жактан каратып алуу саясаты күч ала баштайт. Ал эми, XIX кылымдын 40-60 жылдары Россия мамлекетинин аскердик саясий аракеттеринин натыйжасында Казакстандын борбордук жана түштүк аймактары толук Россиянын курамына өтүп, орус аскерлери Кокон хандыгынын аймагына жакындайт. XIX кылымдын 30-60 жылдарында болсо Англиянын Ортоңку Чыгыш, Орто Азия, Афганистан аймактарына карата жасаган аскердик экспедициялык саясаты күчөй баштаган. Англия болсо, атаандаштыгынан мурдараак Түштүк-чыгыш аймак багытындагы тышкы максаттарды ишке ашырууну активтештире баштаган. Мындай кырдаалдан улам Россия мамлекетинин алдында атаандаштык аймакты түздөн-түз каратып алуу зарылдыгы жаралат. Белгилей кетчү нерсе көпчүлүк окумуштуулар Россия империясынын Борбордук Азияны каратып алууда негизги факторлордун бири катары саясий-экономикалык себептер болгонун белгилесе, айрым окумуштуулар географиялык-ландшафттык факторлордун негиз болгонун атап келүүдө. Алсак, В.В. Дубовскийдин пикири боюнча Россия XVI кылымдан тарта Астрахань, андан соң Сибирь княздыктарын каратып алуу менен өзүнүн түштүк-чыгыш аймактарындагы талаа тилкелерине, же болбосо Дешти Кыпчак талааларына жакындашат. Дештик Кыпчак талаасы табигый коргонуу чеги жок, сырткы көчмөндөрдөн коргонууга чамасы жок аймак болчу. Ушул кеңири аймак көзөмөл жүргүзүү үчүн Россия тарабынан Борбордук Азияны каратуу негизги себептердин бири болгонун белгилейт [13, с. 29]. «Табигый чектер» теориясы революцияга чейинки авторлор тарабынан көтөрүлүп, илимде колдоо тапкан эмес экендигин белгилөө керек. Тарыхый маалыматтар тастыктап тургандай Россия империясынын Борбордук Азияны каратып алышынын негизги себептери XIX кылымдын экинчи жарымындагы Россиядагы саясий, андан соң дүркүрөп өсүп келе жаткан жеңил өнөр жай үчүн сырьенун жаңы булагын табуу саясаты биринчи орунда турган. Революцияга чейинки доордогу тарыхый булактарда бул маселе боюнча түрдүү пикирлер айтылат. Алсак, XIX кылымдагы белгилүү экономист П. Небольсин «Россия Азия аркылуу жасаган соодадан маанилүү киреше табат, же болбосо манфактуралык өнөр-жай тармагынын өнүгүшү үчүн ийгилик жаралат» [14, с. 248] - деп белгилеп кеткен. Чындыгында Крым согушунан жеңилген Россия, буржуазиялык реформаларга барууга мажбур болгон. Ал эми 1861-жылы крепост-

нойлук укуктун жоюлушу менен өлкөдө капиталисттик мамилелер өнүгүп, жеңил өнөр жайдын өнүгүшү үчүн сырьенун жаңы булагын табуу зарылдыгы жаралган. Демек, капиталисттик өнүгүүнүн жолуна түшкөн Россия мамлекети үчүн Борбордук Азияга карата болгон геосаясий мамилелердин күчөшү законченемдүү көрүнүш катары баалоого болот. Ландшафттык географиялык факторду негизги фактор катары кароого болбойт. Бирок, автор өзү туура белгилегендей «ландшафттык-географиялык» фактор негизги болбосо да, 1864-1865-жылдарындагы аскердик компаниянын жардамчы ишке ашыруу механизми» [15, с. 32] болгонун туура белгилейт. Натыйжада XIX кылымдын 60-80-ж.ж. Россия империясынын Борбордук Азияга карата жасаган тышкы геосаясий умтулуусунан улам, Борбордук Азиядагы үч хандыктын аймагы каратылган.

Дүйнөлүк саясаттагы Англия менен Россиянын ортосундагы атаандаштык Крым согушунан кийин (1853-1856) Европалык саясаттан Россияны кандайдыр бир деңгээлде жалгыздыкка (изоляция) алып келип, Европалык рыноко чыгуу үчүн деңизге чыгуу зарылдыгы жаралган. Түзүлгөн геосаясий кырдаалдан улам Россия - өзүнүн тышкы саясатында көп жылдардан бери резерв катары карап келе жаткан Борбордук Азия багытына карай кайрылууга мажбур кылат. Натыйжада 1863-жылы декабрда Россия өкмөтү Оренбург жана Сыр-Дарыя чек ара линияларын бириктирүү чечимин кабыл алышкан.

Ал эми 1864-1895-жылдар аралыгында аскердик күч колдонуу саясатынын натыйжасында, империяга ири территориялык аймак каратылып жана айрым аймактар Россиянын протекторатына айланат. Борбордук Азияга мүнөздүү болгон протектораттын эки түрүн атасак болот. Биринчиси, бул Россия мамлекетинен болгон көз карандылыкты ыктыярдуу түрдө таануу. Экинчиси, Россия мамлекетинин суверинитеттигин аргасыздан күч колдонуу менен таануу. Протектораттын алгачкы жеңиштеринин бири болуп орус-казак мамилелери. Казак ханы Абул-хаир тарабынан жиберилген элчилер ант кабыл алуу менен 1732-1734-жылдары казактардын Улуу жүзү жана Кичүү жүзү Россия падышачылыгынын карамагына кирет. Казактардын мындай кайрылуусуна, алардын ошол кездеги ички тышкы абылы мажбур кылат. Натыйжада протектораттын негизги укуктары жоболору түзүлгөн. Аларга төмөнкүлөр кирген: казактар тарабынан орус элине берилгендик анты, соода каравандарынын коопсуздугун сактоо, орус бийликтегилерине аскердик жардам көрсөтүү, ж.б. Орусия болсо өз тарабынан казак жерлерин тышкы душмандардан коргоого жана өз ара кагылышууларды токтотуу милдеттерин алган. Падышачылыктын Бухара эмираты, Хива, Кокон хандыктары менен болгон мамилелери курчуй баштайт да, ал жаңы протектораттын пайда болушуна алып келет. Орус аскерлеринин чабуулунун натыйжасында Жизак, Ура-Төбө, Самар-

канд ж.б элдүү аймактар каратылып алынат. Бул кагылышуу Россия менен Бухара хандыгынын ортосунда 23-июнь 1868-жылы тынчтык келишимин түзүү менен аяктайт. Келишимдин негизинде эмираттын үстүнөн Россиянын протектораты орнойт. Демек, Бухара эмираты ак падышага болгон суверенитеттикти аргасыздан тааныган дегенди билдирет. Бухара хандыгы өзүнүн автономдуу укугун сактап калуу менен саясий жактан эмираттын бийлигине чек коюлат. Бухара Россиядан территориялык бүтүндүктү жана коопсуздук гарантиясын алат. Бухара эмираты болсо, орус соодагерлери, көпөстөрү үчүн соода эркиндигин жана аларга жекече коопсуздукту гарантиялайт. Кийинчерээк падышачылык протекторат шарттарын өзгөртүүгө жасаган чараларына карабастан Бухара эмираты 1917-жылга чейин өкүм сүргөн. Ал эми 1873-жылдагы согуштук конфронтациянын натыйжасында Хива хандыгы Россиянын губернаторствосунун карамагына кирип, Аму-Дарыя бөлүмүн түзүп калат. 1873-жылы 12-августтагы келишимдин негизинде хан чет мамлекеттер менен өз алдынча мамиле жүргүзүү укугунан ажырайт, бирок өз бийлигинен четтетилген эмес. Хива хандыгы өз алдынча протектораттык статуска ээ болгон мамлекет катары 1917-жылга чейин жашайт.

Демек, жогорудагы фактылар күбө болгондой Россия менен Борбордук Азия мамлекеттеринин ортосундагы мамилелердин тарыхы терең, жана татаал саясий кырдаалдарды басып өткөн. Саясий жактан гана эмес, экономикалык, маданий, чарбалык жактан кылымдардан бери келе жаткан терең тарыхый байланыштардын башатынын өз тарыхы бар.

Адабияттар:

1. Тухтаметов Т.Г. Россия и Хива в конце XIX - начале XX в. - Т., 1969. - С.11.
2. Гуломов Х.Г. Дипломатические связи Средней Азии и России в XVIII – первой половине XIX: историография проблемы // История Узбекистана - №4. - 2005. - С.32
3. Татищев В.Н. Лексион Российский исторический, политический и гражданский. Ч.1-3. -СПб, 1793.
4. Данилевский Т. Описание Бухарского ханства. //Зап. РГО. Кн. 5. - СПб.,1851.
5. ХаньковХаньков Н.В. Описании Бухарского ханство.- СПб,1843.
6. Джурабаев Д.Х. Исследование истории Бухарского эмирата русскими и европейскими авторами XVIII–XIX вв. (краткий обзор источников) - //Вестник Таджикского государственного университета права, бизнеса и политики. - №4. - 2013. - С.56
7. Ефемов Ф.С. Десятилетние странствование унтер-офицера Ф. Ефремова по Средней Азии-М., 1952.
8. Назаров Ф. Записки о некоторых народах и землях средней части Азии Филиппа Назарова, отдельного сибирского корпуса, переводчика, посланного в Коканд в 1813 и 1814 годах. - СПб., 1821.
9. Назаров Ф. Записки о некоторых народах..... - С.45.
10. Мейендорф Е.К. Путешествие из Оренбурга в Бухару. - М., 1975

11. Брежнева С.Н. Историография проблемы присоединения Туркестанского края к России (вторая половина XIX в. – начало XXI в.), в двух томах. Т.1: Дисс. ... д-ра ист. наук: 07.00.09. - М., 2005. - 282с.
12. Дубовский В.В. Россия в Среднеазиатском регионе: три века в зеркале геополитики. // История и современность Т.1. - 2009.
13. Дубовский В.В. Россия в Среднеазиатском регионе: три века в зеркале геополитики. // История и современность. Т.1. - 2009.
14. Небольсин Т. Статические записки о внешней торговле России. - СПб, 1835.-С. 248.
15. Дубовский В.В. Россия в Среднеазиатском регионе: три века в зеркале геополитики. // История и современность . Т.1.-2009.

Рецензент: д.филос.н., профессор Исаев К.И.
